

Aristocratie en patronage

Arbeidsverhoudingen in de middeleeuwen

In de vierde eeuw bedreigt de economische en sociale ontwikkeling de samenhang van het Romeinse Rijk met als gevolg dat de keizers tal van wetten uitvaardigen om die ontwikkeling te stuiten. Machtige generaals en bestuurders en 'oud geld', senatoren en sommige lokale grote in de provincies, verwerven steeds meer goederen en het grootgrondbezit neemt aanzienlijk toe. De grootgrondbezitters kunnen door macht en rijkdom veel van hun lasten afwentelen. De belastinginners zijn niet tegen hen opgewassen en de staat heeft ondanks de bureaucratisering te weinig mensen en middelen om hun doen en laten afdoende te controleren. Bovendien nemen deze machtige rijke tal van regeringsposten in die ze ten eigen bate benutten. Versterkte villa's met voorraadkamers en arsenalen, bewapende pachters en slaven ter verdedigen tegen rovers, barbaren en plunderende soldaten, zijn de centra van de uitgestrekte landgoederen. Vrije boeren die bezwijken onder de belastingdruk stellen zich met hele dorpen tegelijk onder bescherming van deze 'landadel', geven hun vrijheid op en worden grondgebonden pachters, coloni genaamd. De keizers zien het gevaar van deze autonome ontwikkeling, vooral ook omdat op deze landgoederen niet of nauwelijks goede rekruten kunnen worden geworven. Met name keizer Valentianus tracht het tij te keren en de vrije boerenstand te redden, maar zijn wetgeving mislukt. Niet overal in het Romeinse Rijk gaat de ontwikkeling gelijk op. In het oostelijk deel van het rijk blijft het klein grondbezit nog lang dominant. Door de trek naar het platteland, raken steden in verval vooral in Gallia, Italië, Spanje en de Donaulanden. De steden in Noord-Afrika en het Midden-Oosten zijn door hun ligging aan een handelsroute of door een specifieke tak van nijverheid weerbaarder, zodat de bevolking niet genoodzaakt is om weg te trekken. Garnizoenssteden redden zich nog beter. Trier is daar een goed voorbeeld van, maar het is een eiland in een zee van armoede en opstandigheid.

economische en technische ontwikkeling

De voornaamste Germaanse stammen in de vierde eeuw zijn: Franken, Alemannen, Saksen, Bourgondiërs, Vandalen, Visigoten en Ostrogoten. In de voorgaande eeuwen hebben zij het nodige van de Romeinen geleerd. Kennis en kunde kwamen mee met handelaren en met stamgenoten, die na hun diensttijd in de Romeinse legioenen, naar hun geboorteland terugkeren. De plundertochten die de stammen ondernemen leveren niet alleen goederen op, maar ook handvaardige en ontwikkelde mensen. Wulfila is een geletterde christen wiens ouders, Grieken die in Cappadocië wonen, door de Visigoten als buit zijn meegevoerd. Andere bronnen vermelden dat hij een zoon is van een Gotische vader en een Cappadocische moeder. Hij is mogelijk in gevangenschap geboren en groeit op als een Goot, wat geenszins ten koste gaat van zijn ontwikkeling. Hij spreekt naast Gotisch, Grieks en Latijn, terwijl hij, waarschijnlijk door zijn ouders, christelijk is opgevoed. Hij onderwijst de Goten een Ariaans christendom en weet een deel van hen te bekeren. In 341 wordt hij door Eusebius van Nicomedia, die eerder Constantijn de Grote heeft gedoopt, tot bisschop benoemd. Vanwege de christenvervolging verzoekt Wulfila aan Constantijn de Grote toelating van de bekeerde Goten in het Romeinse Rijk. Hij krijgt toestemming en trekt met hen naar het noorden van het huidige Bulgarije. Hij ontwikkelt een Gotisch alfabet en vertaalt de bijbel vanuit het Grieks in het Gotisch. De nieuwe elementen die Wulfila toevoegt vullen het Germaanse geestelijke leven aan, zonder die te verdringen. De oude normen van volgzzaamheid en trouw aan de oorlogsleider gaan over op de opkomende aristocratische structuur.

Mede onder invloed van de Romeinen vormt zich een machtige aristocratie, waarin elke edelman zijn eigen achterban heeft onder de verschillende lagen van de stam. Koningen en aristocraten regeren. De stamvergadering bestaat nog wel, maar heeft sterk in betekenis ingeboet.

Het politieke zwaartepunt, na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk, verplaatst zich van het Middellandse Zee-bekken naar het noorden, eerst tussen Seine en Rijn en na de verovering door de Merovingen-Karolingen van 'Germania Libera' tot de Elbe. Deze 'continentalisering' veroorzaakt een 'lappendeken' van culturele en economische ongelijkheid. Zo contrasteert in de achtste eeuw het ontwikkelingspeil in het oude nederzettingsgebied in het Seine-bekken duidelijk met de regio's aan de rand van het Duitse middengebergte of aan de onderloop van de Wezer en de Elbe. Tegenover het oude nederzettingsgebied staan grote ontginnings- en koloniseringsgebieden, die noch door een Romeins stratennetwerk, noch door stedelijke centra of kerkelijke inrichtingen ontsloten zijn. Eerst na een lang proces van assimilatie benaderen ze het door andere bereikte niveau. Het Frankisch-Karolingische, later Ottoons-Salische imperium werkt als een vroege 'smeltoven' van te onderscheiden cultuurontwikkeling, mentaliteit en technische verworvenheden, dat symbolisch op de twee beroemde miniaturen van het Reichenauer Evangelie van eind tiende eeuw wordt getoond, waarop keizer Otto III (reg. 983-1002) de gaven (Enlogiae) van de vier delen van zijn rijk (Sclavinia, Germania, Gallia en Roma) in ontvangst neemt.

De sterk van elkaar afwijkende omstandigheden verhinderen weliswaar een goed zicht op de vroege middeleeuwen, maar meer nog wordt dat veroorzaakt door de weinige geschreven bronnen uit de zesde en zevende eeuw, waar nog bij komt dat de middeleeuwse geschiedschrijving (analen, kronieken, heilige-levens) slechts sporadisch en onvolledig over economische en technische ontwikkelingen gaan, die nu eenmaal buiten hun kerkelijke en religieuze belangstelling liggen. De zeldzame theoretische proeven, om de wereldgeschiedenis naar zakelijke criteria te schilderen, zijn voor een eigenstandige economische en techniekgeschiedenis van de middeleeuwen niet erg behulpzaam.¹ Van de tijd na het vertrek van de Romeinen tot aan de tijd van Karel de Grote is derhalve maar betrekkelijk weinig bekend.

Karolingische Renaissance

Begin zesde eeuw breiden de Franken onder leiding van Chlodovech, ook bekend als Clovis, hun grondgebied uit ten koste van de Alemannen in het oosten en de Visigoten in het zuiden. De assimilatie van de Franken met de Gallo-Romeinse bevolking is, nadat zij zich in de vijfde eeuw hebben gevestigd rond Doornik en Kamerijk, voorspoedig verlopen. De doop van Chlodovech in 496 te Reims is daarbij zeer behulpzaam. De overlevering wil dat hij met 3000 van zijn krijgers is gedoopt na een verrassende overwinning op de Alemannen.² Chlodovech overlijdt in 511 en laat een rijk na dat heel Frankrijk en grote delen van Duitsland ten oosten van de Rijn omvat.

De machtsbasis van de Frankische vorsten ligt vooral in de steden, waardoor samenwerking met kerkvorsten en kloosters noodzakelijk is. In de loop van de zesde en zevende eeuw worden overeenkomsten met de bisschoppen gesloten om het vorstelijk handelen te legitimeren. De clerus (de geestelijke stand) maakt deel uit van het establishment en de bisschoppen, zeker de meest vooraanstaande, hebben op hun beurt baat bij de steun van de wereldlijke machthebbers. Koningin Brunhilde van Austrasië (oostelijk deel van het Frankische Rijk) gebruikt haar bisschoppelijke relaties om zich te handhaven als regerend vorst, nadat haar echtgenoot, de Merovingische koning Sigibert I (535-575), is overleden. De kerkvorsten kunnen bij hun aristocratische familieleden steun verwerven voor bestuurlijke beslissingen. Ze treden op als raadgever en afgezant. Brunhilde onderhoudt vriendschappelijke banden met paus Gregorius I en met de invloedrijke Frankische en Bourgondische kerkvorsten. De samenwerking tussen koningin, bisschop en paus manifesteert zich in de stichting van een vrouwenconvent in Autun met een Xenodochium (hospitaal of opvanghuis) en een kerk

¹ D. Hagermann, 'Technik im Frühen Mittelalter ... p. 320

² B. Blokker, G. van Es en H. Spiering, *Nederland van alle tijden ... p. 61*

opgedragen aan St. Martinus. De abdis wordt door het koningshuis benoemd. De clerus zorgt als tegenprestatie voor de tombe van de koningin. Naast het vrouwenconvent sticht zij met bisschoppelijke en pauselijke steun nog een aantal kloosters.

Kaart van de opkomst van het Frankische Rijk 481-814



In de vroege middeleeuwen is het gebruikelijk dat vorsten, de clerus en rijke aristocraten, artiesten en schrijvers beschermen. De Merovingers, met name Brunhilde, vormen hierop geen uitzondering. Kostbare gouden en zilveren objecten worden door koninklijke en adellijke families aan kerken en kloosters geschonken. Menig ambachtsman verdient een goede boterham aan de gulle gave. Literatuur wordt

geproduceerd, door onder meer de dichter Venantius Fortunatus (ca. 536-610), die tegen het eind van zijn leven tot bisschop van Poitiers wordt benoemd. Hij draagt gedichten op aan koningen en koninginnen. Het doel van deze vorm van patronage is om vriendschappelijke banden met de geestelijkheid te onderhouden, terwijl tegelijkertijd een groep aanhangers wordt gecreëerd. Door tussenkomst van adel en clerus ontstaat een omvangrijke literaire en kunstzinnige creativiteit. Patronage is een investering in de verwachting dat het zich zal terugverdienen. Vele Merovingische vrouwen hebben een speciale rol in deze patronage van voornamelijk religieuze aard. Het gaat hen daarbij om 'de liefde van de Heilige Maria en de Heilige Petrus', 'de liefde van de heer Jezus Christus', enz. Bij Brunhilde zullen ongetwijfeld politieke redenen hebben meegespeeld als zij een groot gouden schild, met edelstenen belegt, samen met twee met goud en edelstenen ingelegde houten bekkens stuurt naar de Spaanse koning.

Brunhilde zou betrokken zijn geweest bij de aanstelling van belangrijke geestelijken onder wie Gregorius van Tours³. In 584 wordt de abt van Javols, Lupentius, vermoord en later ook bisschop Desiderius van Wenen. Van beide moorden wordt Brunhilde verdacht van betrokkenheid. Het is Gregorius die deze verdachtmakingen wegpoetst. Brunhilde wil graag bisschoppen naar eigen keuze benoemen. Zij zorgt voor de benoeming van Desiderius van Auxerre. Terwijl Domnulus, opvolger van Desiderius van Wenen ook haar keuze is in samenwerking met bisschop Aridius van Lyon.⁴ Ze is een energiek bestuurder, maar wordt door haar centralistische beleid gehaat door de adel van Austrasië. In 613 wordt ze gevangengenomen, gefolterd, achter een wild paard gebonden en in stukken getrokken. Haar graf bevindt zich in Autun. Het leven van Brunhilde is een bron voor tal van legenden, waaronder vermoedelijk ook het Nibelungenlied.

In het Frankische rijk geldt de Salische wet, een verzameling van Germaans gewoonterecht, die ten tijde van Chlodovech op schrift is gesteld. Uit de wet blijkt een standenmaatschappij met aan de top de koning en zijn familie en direct daaronder de aristocratie, meestal grootgrondbezitters, die hun positie met wapengeweld in stand houden. Op gelijke hoogte met hen staan de bisschoppen en de abten. De 'derde laag' wordt gevormd door de lagere geestelijkheid en de 'vrije lieden', meestal kleine grondbezitters. Onder in de piramide bevinden zich de vrijwel rechteloze horige en slaven, die grondgebonden zijn aan het bezit van hun heer. In de Salische wet worden de levens van mens en dier

³ J. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751* (London 1994) p. 133-134

⁴ C. van der Gun, *De positie van de koningin in de middeleeuwen 500-1000* (Utrecht 2007) p. 55-61

in geld gewaardeerd. Moord op een vrije Frank kost - het zogenaamde weergeld - 200 solidi,⁵ doodslag van een slaaf, of diefstal van een paard kost minimaal 30 solidi, terwijl voor een stier 45 solidi moet worden neergeteld. Het weergeld van een vrije vrouw is lager dan van een vrije man, vanwege de lager geachte gevechtswaarde. De Salische wet is geen uniforme wetgeving, het varieert van streek tot streek.



Nibelungensage. Eerste blad van een manuscript uit ca. 1230.

Na de dood van Chlodovech volgen rijks delingen en oorlogen om de macht. Het ontbreekt aan centraal gezag en de bisschoppen maken gebruik van die leemte om belasting te gaan heffen en bestuurlijke rechten aan zich te trekken, zodat eind zesde eeuw de invloed van de kerk op het dagelijks leven sterk is toegenomen. Kerken en abdijen worden door koningen en aristocratie, met name de hofmeiers⁶, met grote schenkingen bedacht, waardoor de kerk (bisdommen, kloosters, kapittels) uitgroeit, door de haar grenzen overschrijdende karakter, tot veruit de grootste grootgrondbezitter in (West-) Europa. Het wegvallen in de zesde eeuw van het centrale gezag van de Romeinen gaat ten koste van de handel, die terug moet vallen op de eigen regio en weshalve slechts op kleinere schaal kan worden voortgezet. Menige stad neemt in betekenis af en de Frankische

maatschappij verarmt. De verminderde handel wordt in de Zuid-gallische havensteden beheerst door Syrische en Joodse handelaren, terwijl in het Noordzeegebied de handel wordt gedreven door de onafhankelijke Friezen. Doordat de verbinding over land tussen Oostzee en Middellandse Zee wordt verbroken door opdringende Avaren, worden in de tweede helft van de zesde eeuw de Rijn en de Maas als transportroute belangrijker.

De achtste eeuw kenmerkt zich bovenal door de ontwikkeling van drie machten: het Frankische Rijk, het Byzantijnse Rijk en het Islamitische Rijk. De Franken scheppen een krachtig Europees eenheidsstaat onder leiding van de Austrasische hofmeier Pippijn II, het Byzantijnse Rijk herstelt zich aan het begin van de eeuw onder leiding van keizer Leo III, terwijl kalief Abd-al-Malik de eenheid van het Islamitische Rijk weet te herstellen. De opvolgers van de kalief weten het rijk nog aanzienlijk uit te breiden in Centraal-Azië en Afrika, waardoor Noord-Afrika voor het christelijke geloof verloren gaat. Het beleg van Constantinopel door de Arabieren in 717 mislukt echter en de stad aan de Bosporus blijft de uitvalsbasis voor kerstening van Oost-Europa, terwijl in 732 in de slag bij Poitiers onder leiding van Karel Martel, zoon van Pippijn II, aan de Moren een halt wordt toegeroepen, zodat met uitzondering van een deel van het Iberische schiereiland West-Europa behouden blijft voor het christendom. Er is

⁵ Een solidus, latijn voor solide, is oorspronkelijk een Romeinse gouden munt, door Constantijn de Grote in ca. 310 ingevoerd. In Byzantium is de munt tot in de 10^e eeuw in gebruik, maar de munt is ook gangbaar in het Frankische rijk. In de vroege middeleeuwen wordt de solidus of schelling vanwege de schaarste aan goud een zilveren munt en maakt hij deel uit van het Karolingische muntsysteem, waarbij een 1 Karolingisch zilverpond (406½ g) gelijk is aan 20 schellingen (solidi) of 240 penningen (denarii).

⁶ Een hofmeier is het hoofd van de hof-huishouding.

een grote militaire (lees: financiële) inspanning nodig om de Islamitische invasie te stuiten. Martel heeft daar een originele oplossing voor; hij confisqueert een aanzienlijk deel van de kerkelijke goederen om degene die krijgsdiensten voor hem verrichten te betalen. Prettige bijkomstigheid voor Martel is dat de herverdeling van de kerkelijke bezittingen vooral de geestelijkheid treft die de kerken en kloosters domineren en vanwege hun rijkdom een gevaar vormen voor het centrale gezag. Vele gelovigen vinden de aantasting van het kerkelijk bezit niet erg, omdat naar hun oordeel de idealen van eenvoud en armoede zo weer beter tot hun recht kunnen komen. Voor de personele dienstverlening aan de vorst ontstaat een nieuw begrip: vazallen. Onder de heerschappij van Martel en zijn opvolgers groeit het christendom voorspoedig. Vooral Bonifatius slaagt erin het evangelie te verbreiden in het Frankische Rijk. Voor de kleinzoon van Martel, Karel de Grote, gaan heerschappij en christendom volledig samen.

Rond het midden van de achtste eeuw bevindt het Merovingische Rijk zich in een diep dal. Een belangrijk deel van de Frankische stammen draaien het christendom de rug toe en vallen terug op hun oude religieuze gebruiken. In diezelfde tijd verweren de Saksen in het noorden van Duitsland zich met succes tegen kerstening en inlijving bij het Frankische rijk. Aan de gedeelde oostgrens vestigen zich Slavische volken die zich staande weten te houden tegen zelfs de meest brute aanvallen om ze terug te dringen. Karel de Grote, die in 768 de troon bestijgt, beseft al snel dat een bestuurlijke vernieuwing op grote schaal en een innerlijke versterking van de rijks-organisatie noodzakelijk zijn. De kerk moet daarin een vooraanstaande rol spelen. Het instellen van talrijke nieuwe bisdommen, waarvan de bisschoppen door Karel zelf worden benoemd, zorgt voor een ingrijpende versterking van de clerus en maakt de kerk tot de centrale factor in het verenigen van het rijk. De bisdommen ontvangen grote schenkingen en mogen tienden heffen om materieel zelfstandig te kunnen zijn. De innerlijke samenhang van de instituties worden door het regelmatig houden van synodes en door visitaties, alsook door opleiding van vooral de lagere geestelijkheid, verzekerd. Om meerdere redenen, maar niet in het minst vanwege zijn belangstelling voor onderwijs en wetenschap, verdient Karel de toevoeging 'de Grote'. Bijzondere aandacht besteedt hij aan het onderwijs van jongeren die na hun opleiding belangrijke bestuursfuncties moeten gaan bekleden. De expansiepolitiek zorgt voor een reeks aan oorlogen. Die met de Saksen duurt bijna dertig jaar. De eerste oorlog in 771 is meer een strafexpeditie vanwege de regelmatige rooftochten van de Saksen op Frankisch grondgebied. Vanaf 777 wenst Karel het Saksische gebied te kerstenen en aan zijn rijk toe te voegen. Als Desiderius, koning van de Longobarden in Italië, het plan opvat om het Pauselijk gebied in te nemen komt Karel tussenbeide, stopt Desiderius in de gevangenis en neemt zijn plaats in als koning. De oorlogen die Karel voert vinden plaats aan de randen van het rijk, zodat er binnen de grenzen, incidenten daar gelaten, sprake is van vrede. De inkomsten van de koning komen voort uit de opbrengsten van zijn domeinen. Het wordt gebruikt ter dekking van de bestuurskosten en om schenkingen aan de kerk te doen. Bisschoppelijke kerken en kloosters krijgen veelal een immunitetsrecht, wat wil zeggen dat ze onafhankelijk zijn van de gouvgrafen en geen belasting hoeven af te dragen. Het land van Karel is een land van burchten en boeren. De meeste voormalige Romeinse steden zijn vervallen en worden nog slechts bewoond door een bisschop, ambachtslieden die werken voor de kerk en boeren die het land rondom de stad bewerken. Slechts enkele steden, zoals Aken en Nijmegen, profiteren van de aanwezigheid van Karels hofhouding. Er bestaan enkele handelsplaatsen waar rondreizende kooplieden, vaak horigen of slaven van grote kloosters en andere grootgrondbezitters, elkaar ontmoeten. Eigenlijk een soort pleisterplaatsen zonder een vaste bevolking van enige omvang. Het Frankische Rijk omvat begin negende eeuw vrijwel geheel West-Europa. Voor zijn dood in 814 voegt Karel nog belangrijke delen van Italië, Spanje en het Midden-Donaugebied aan zijn rijk toe. In perioden zonder wapengeklettert verwisselt hij zijn veldtent voor het studeervertrek. Aan het hof te Aken verbindt hij een bibliotheek en een school en verzameld een groep geleerden om zich heen. In zijn *Vita Karoli Magnus imperatoris* merkt Einhart, een leerling van Alcuinus, op:

‘Met toewijding beoefende hij de wetenschap; hij waardeerde in bijzondere mate de werkzaamheden van geleerden en deed daarvan blijken door hun grote eer te bewijzen. In de taalwetenschap liet hij zich onderrichten door Petrus van Pisa en in de overige wetenschappen door de diaken Albinus, ook Alcuinus

genaamd, een zeergeleerd man van Saksische afkomst. Onder zijn leiding hield Karel zich bezig met retorica en dialectica, maar vooral met de studie van de astronomie. Hij bestudeerde met grote wetensdrang de loop der sterren en maakte zich daartoe ook de rekenkunde eigen'.

Monniken leren vreemde handschriften om te zetten in het Frankische minuskel (schrijftkens), waar ons huidige schrift op is gebaseerd. Werken van Caesar, Tacitus, Suetonius en Cicero worden gekopieerd. Karel leent links en rechts handschriften bij de kloosters, die hij, naar de overlevering wil, maar zelden teruggeeft. Marmeren beelden en mozaïeken worden van over de Alpen ingevoerd en nagmaakt door handswerklieden in hout, steen en metaal. Rond 800 worden tal van nieuwe kloosters gesticht, terwijl reeds bestaande immunitetsprivileges krijgen en direct onder het gezag van het rijk worden geplaatst. Als tegenprestatie moeten ze het hof op zijn reizen door het rijk gastvrijheid verlenen. Abten en geleerden uit de kloosterscholen worden benoemd in politieke ambten, krijgen kerkpolitieke taken opgedragen of worden voor advies naar het hof geroepen. De steun aan de kloosterscholen is niet alleen van cultureel belang, maar dient bovenal staatspolitieke doeleinden. Door integratie van kerk en staat zijn de kloosterstichtingen en de uitbreiding van bestaande kloosters een ingrijpende politieke maatregel met verstreckende gevolgen voor de bestuurlijke verhoudingen in Europa. Na het uiteenvallen van het Karolingische rijk is de christelijke kerk, als een Europese Gemeenschap *avant la lettre*, de enige Europese samenbindende factor.

Begin negende eeuw begint de nieuwverworven kennis en de nieuwe cultuur het door Karel geregeerde Europa langzaam te verlichten,⁷ al zal na de dood van Lodewijk de Vrome, zoon van Karel de Grote, het Frankische Rijk uiteenvallen en West-Europa sociaal en moreel eerst nog door een diep dal moeten gaan. Het is dan zo onveilig op het platteland, dat Hinnemar, aartsbisschop van Reims, in de *Annales Bertiniani* schrijft:

'diefstal en inbraken zijn gewone zaken' en 'iedereen wordt rover en roverij geldt niet meer als misdaad'.

de waarde van arbeid

In het Frankische tijdperk verandert de laatantieke samenleving in mentaal, sociaal en wetenschappelijk opzicht. De herwaardering van (hand)arbeid als sociaal fenomeen draagt zorg voor de nodige economisch-technische impulsen. In de Grieks-Romeinse wereld verdient lediggang de voorkeur boven het verrichten van (vooral lichamelijke) arbeid, omdat naar hun opvatting arbeid weinig tot geen waarde heeft. In maatschappelijke zin is er zelfs sprake van minachting voor mensen die arbeid verrichten. Dit geldt met name voor de bovenlaag in de samenleving, die haar rijkdom ziet als het bewijs van hun deugd. Uit de oudheid zijn slechts klasse-gebonden en verwarrende voorstellingen overgeleverd over de plaats die arbeid in de samenleving inneemt. Er bestaat geen omlijnde doctrine over arbeid en arbeidsinzet. Zelfs het moderne begrip arbeid heeft geen overeenkomst in het Grieks en Latijn, ook niet in de latere zogenaamde volkstaal. Aan de Grieks-Romeinse notabelen zijn openbare werkzaamheden toegestaan. Handel, vooral groothandel, is als aanvulling op de opbrengst van het landbezit, het vaderlijk erfdeel, geoorloofd. Een activiteit als arts, architect of redenaar is nog eerbaar, maar handarbeid geldt als smerig en vernederend. De elite en klasse-gebonden houding en de klasse-specifieke waarden en verplichtingen, gepubliceerd en verspreid door filosofen en schrijvende politici, staan haaks op de afwijkende opvattingen van de arbeidende zelf, vooral onder diegene die door hun eigen (hand)arbeid tot een zekere welstand zijn gekomen. Zij komen niet in de laatste plaats voort uit vrijgelatenen, die als bakker, slager, smid, wol- en wijnhandel, tapper, maar ook als boer, hun bestaan hebben verzekerd en over werkplaatsen, winkels, waren en gereedschappen, dienaren en slaven beschikken en niet zelden hun trots op het bereikte op sarcofagen en grafstenen tot uitdrukking laten brengen. Hun klasse-bewustzijn baseert zich doorgaans op een positieve waardering van de eigen arbeid die afwijkt van de lichamelijke zware

⁷ F.R. Donovan en T.D. Kendrick, *De Vikingen* (Den Haag 1964) p.12

arbeid van landarbeiders en stadsdagloners. De negatieve beoordeling van arbeid en arbeiders verandert onder invloed van het christendom radicaal. Een religie, wiens vroege aanhangers, 'kleine lieden' zijn - met name handwerkers en vissers - kan zich geen arbeidsvijandige houding permitteren. In het Oude- zowel als in het Nieuwe Testament staan verschillende noties die de opvatting over arbeid weerspiegelen. In Genesis komen we reeds de dynamische figuur van de scheppende god 'Creator Mundi' tegen, die in zes dagen (de klassiek geworden werkweek) de wereld schept, om op de zevende dag te rusten. De val van het eerste mensenpaar en de verdrijving uit het Paradijs met de verwijzing 'in het zweet des aanschijns, zult u uw brood verdienen' verbindt de oerzonde met arbeid als een constante in het menszijn. Vertrouwt zijn ook de woorden van Paulus, die het later zo belangrijke caritatieve aspect van arbeid benoemt: 'Tegen ieder gezegd, dat men ook werken moet en de zwakke ontzien'. De klassieke uitspraak over de arbeidsmoraal staat in de tweede brief van de apostelen aan de Thessalonikers: 'Wanneer iemand niet werken wil dan zal hij niet eten'. Deze leidraad schept een basis voor een mentale verandering, die van grote invloed is op de laatantieke-vroegmiddeleeuwse samenleving en een ommekeer betekent in de politieke, economische en sociale structuur. Drager en motor in deze ontwikkeling en tegelijkertijd veranderaar in de verhoudingen in de samenleving is de vroege christelijke kerk. De verlichtste geesten onder monniken en missionarissen weten de ethische grondslagen van deze nieuwe arbeidsmoraal praktisch vorm te geven in ontginningen, kloostervestigingen en kerkenbouw. Van buitengewone invloed op deze arbeidsdoctrine zijn teksten van de laatantieke kerkvaders Ambrosius (ca. 329-397), Hieronymus (ca. 347-420) en Augustinus (354-430), die aanvankelijk nog met de inzichten van de klassieke filosofen moeten wedijveren, maar uiteindelijk overwinnen. De boventoon in het concert van de kerkvaders komt Augustinus toe, die als een erkende autoriteit in zijn publicatie 'Over de arbeid van de monniken', het specifiek christelijke arbeidsethos formuleert, waarbij het gaat om wezenlijke elementen van de drie-eenheid: ascese, naastenliefde en zelfhulp, uitgaande van de scheppingsgeschiedenis. God schiep de mensen, die hij in het paradijs zetten, om het te onderhouden en te bewaken, zo leert Augustinus, zodat alleen een overdaad aan arbeid de zonde van Adam ongedaan kan maken. In een toestand van onschuld zou arbeid geen last zijn maar een verheffing van lichaam en geest. Wat god heeft geschapen, zou met behulp van menselijke arbeid vrolijker en vruchtbaarder worden. Met andere woorden 'arbeid is de voortzetting van het goddelijke scheppingswerk'. Later legt Benedictus van Nursia in zijn kloosterregel de dagorde van de monniken grondig vast met een indeling van uren voor arbeid, voor gebed, voor studie en voor rust. Ook het handwerk wordt met een welhaast geestelijke zakelijkheid aangeprezen, zoals door Eligius van Noyon (ca. 588-660), die tijdens het smeden een psalter (psalmboek of in het Latijn: psalterium), opengeslagen voor zich heeft liggen, of door Ausgar (ca. 800-860), die in zijn Bremer kluis psalmen zingend een visnet knoopt. Deze arbeidsethos is het belangrijkste bestanddeel van een religieus gefundeerde canon (regel of richtsnoer), die volledig nieuw is en tot zaak van de geestelijk-cultureel vooraanstaande lagen van de bevolking wordt verheven. De Germaans-Frankische adelijken worden hierdoor maatgevend beïnvloed en religieus gevormd.

Tegenover de minachting voor lichamelijke arbeid, stelt het 'Avondlandse monnikendom' zijn gedragsregels. Benedictus van Nursia, formuleert zijn regel, mede op basis van oudere teksten en ervaringen van de vroegere kerkvaders. In de Regel van Benedictus houdt arbeid, concreet handarbeid in. Harde lichamelijke arbeid behoort wezenlijk tot het leven van de oud-oriëntaalse monniken, de woestijnheiligen en de heremieten, maar eerst door de evenwichtigheid van de 'Regula Sancti Benedicti' wordt arbeid, lezing, godsdienst, meditatie, studie en rust in een aan de jaargetijden aangepast ritme gebracht, die ascetische behoefte, economische inzichten en naastenliefde als werkzame 'liefdadigheid' in zich verenigt.⁸ De deugden samengevat als 'Ora et Labora', zijn in de westerse christelijke beschaving diep geworteld. De in de middeleeuwen gewenste sociale samenhang toont zich fraai in de openingsregels van een gedicht van de hand van bisschop Adalbero van Laon (977- ca. 1030):

⁸ D. Hagermann, 'Technik im Frühen Mittelalter ... p. 323-325

*‘Het huis van God dat men als een eenheid beschouwt, is verdeeld
in drieën: sommigen bidden, anderen trekken ten oorlog en weer
anderen werken.’*

Van de drie ‘standen’ die hier worden geduid: geestelijken, adel en boeren, levert de laatste zijn diensten aan de twee andere standen, zodat deze in staat zijn te functioneren.⁹ De standenleer, die zich vanaf de tijd van koning Alfred de Grote (849-899) ontwikkelt, nadat *Over de vertroosting der wijsbegeerte* van Boëthius is vertaald vanuit het Latijn in het Oudengels, wordt in de tiende en elfde eeuw verder uitgewerkt door onder meer Adalbero van Laon. Vanwege het beeld van evenwicht in de middeleeuwse samenleving dat het gedicht suggereert is het interessant naar de achtergrond en levenswandel van de dichter te kijken. Adelbaro is van adel en stamt uit het Huis Ardennen. Reginar van Bastenaken is zijn vader, diens broer is de graaf van Verdun, terwijl een andere oom, eveneens Adelbaro genaamd, aartsbisschop van Reims is. Adelbaro wordt opgeleid in de abdij van Gorze, waar hij een leerling is van Gerbert van Aurillac, de latere paus Sylvester II. Adelbaro is een aanhanger van koning Lotharius, die hem eerst tot zijn kanselier benoemd en later tot bisschop van Laon. Hij moet zich verantwoorden als er geruchten gaan dat hij een relatie onderhoudt met Lotharius vrouw Emma. De synode¹⁰ waardoor hij wordt berecht wordt voorgezeten door oom Adelbaro. Hij wordt vrijgesproken en Karel van Neder-Lotharingen, broer van Lotharius, die het gerucht heeft verspreid wordt verbannen. In een latere strijd om de macht zal Adelbaro enkele malen van kamp wisselen, om zodoende zijn bisschopszetel te behouden, wat hem de bijnaam van ‘oude verrader’ oplevert. Het is zonneklaar dat hij in zijn gedicht de ‘drie-eenheid’ beziet uit de hoek van adel en geestelijkheid. Het evenwicht en de gelijkwaardigheid die wordt gesuggereerd is rond het jaar 1000 allerm minst werkelijkheid. De drie genoemde standen staan symbool voor evenzoveel angsten, waar de samenleving voor moet worden behoed. De ‘bellatores’, de ridders, moeten de gemeenschap beschermen tegen de angst voor de vijand; de ‘laboratores’, de werkers, moeten de gemeenschap behoeden tegen de angst voor gebrek aan voedsel, terwijl de ‘oratores’, de geestelijken, met gebed de gelovigen moeten beschermen tegen de angst voor de hel. De werkers (horige boeren en ambachtslieden) zijn allerm minst gelijkwaardig aan adel en geestelijkheid. Hun leven is kommervol, enerzijds een strijd tot overleven en anderzijds dienstbaarheid aan hun heer. In schamele hutten, zonder ramen of meubels, leven gezinnen dicht opeengepakt. In contrast met de voorspoed in de samenleving van de Oratores en Bellatores staat het leven van de Laboratores, die met harde arbeid op de velden het voedsel moeten produceren en zelf maar nauwelijks het hoofd boven water kunnen houden. De drievuldige ordening is door god gegeven en gewild: de stand van de werkende moet zorgen voor het dagelijks brood.

©Dik Nas (Sumar 2022)

⁹ J.F. Leroux-Dhuys, *Cisterciënzer Abdijen. Geschiedenis en architectuur* (Keulen 1999) p. 17

¹⁰ Kerkelijke vergadering